

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Г. Бриндзя, аспірант
Львівський національний аграрний університет

Ключові слова: еродованість, агроландшафт, антропогенний чинник, рельєф, екосистема, агроекологічний підхід.

Key words: erudition; agrarian landscape; anthropological factor; relief, ecosystem, basin, landscape, agroecological approaches to the rational land-tenure.

The problem of rational land-tenure is examined in this article. The complex approach to the development of the land-tenure system is the theoretic-methodological reason for provioliing of rational land-tenure.

The author explains the usage of ecosystem, basin, landscape and agroecological approaches concerning optimal management of land-tenure, rational land-tenure of agricultural purpose and their proper protection.

Постановка проблеми. У сучасних умовах раціональне використання земель стає все більш нагальною потребою у сфері природокористування. Ринкові перетворення суспільно-виробничих відносин, які супроводжуються зміною форм власності на засоби виробництва, приватизацією земель і зміною статусу землевласників і землекористувачів, динамічним розвитком і зміною функціонального значення земельних ресурсів, знаходять своє суперечливе відображення в комплексі проблем, які виникають у процесі використання земельних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми раціонального землекористування знайшли відображення в наукових працях вітчизняних учених. Наукові публікації з проблеми раціонального використання земель мають багатогранний характер. Однією з цільових складових є забезпечення раціоналізації землекористування на засадах ландшафтного регулювання. Значний внесок у вирішення поставленої проблеми зробили відомі вчені: Д. С. Добряк, Б. М. Данилишин, М. Г. Ступень, Л. Я. Новаковський, М. А. Хвесик, А. М. Третяк та інші [1; 3-5; 8; 9; 12]. Завдяки роботам цих вчених сформовано підґрунтя для подальших наукових досліджень. Водночас в умовах активізації перерозподілу власності земельного фонду, розвитку різних форм господарювання виникає потреба у подальшому розвитку теоретичних і прикладних досліджень щодо еколого-ландшафтного, економічно доцільного сільськогосподарського землекористування.

Постановка завдання. Враховуючи, що низка проблем у сфері раціонального землекористування потребує додаткових досліджень, вважаємо, що пріоритетним завданням є розв'язання складних проблем у площині раціонального використання земель у нашій державі і вимагають опрацювання положення та методична практика щодо раціонального і еколого-ландшафтного використання земель сільськогосподарського призначення на основі опрацювання та узагальнення передового вітчизняного і зарубіжного досвіду у сфері раціонального використання та охорони землекористування.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах раціональне використання земель стає все більш нагальною потребою у сфері природокористування. Нераціональне використання земель негативно впливає на здоров'я людини, обмежує соціально-економічний розвиток країни, призводить до деградації навколишнього середовища.

За оцінками вчених [7], на 2/3 території України найбільш гострою екологічною проблемою є деградація земель внаслідок нераціональної господарської діяльності і недотримання природоохоронних та землеохоронних заходів. Одним з основних чинників деградації земель є ерозія ґрунтів. Середня еродованість сільгоспугідь сягає понад 40% (13,6 млн га), у тому числі 5 млн га належать до середньо- і сильноеродованих земель. Середньорічний розрахунковий змив ґрунту з орних земель в Україні становить понад 15 тонн з гектара, втрати гумусу при цьому сягають 0,5 тонни, а поживних речовин – 0,6 тонни з гектара, що значно більше, ніж вноситься з добривами. Щороку від ерозії втрачається 460 млн тонн ґрунту, з яким втрачається 24 млн т гумусу, 964 тис. т азоту, 678 тис. т фосфору, 9,4 млн т калію. Площа ярів становить 141,1 тис. гектарів, а їх кількість перевищує 500 тисяч. Окрім яружно-балкові системи мають інтенсивність

ерозії, що перевищує середні показники у 10 – 20 разів. Спостерігається тенденція погіршення родючості ґрунтів, зокрема середній вміст гумусу знизився до 3 %.

Ерозія ґрунтів є найсерйознішою проблемою з усіх видів деградації земель через погіршення властивостей ґрунтів як основного засобу сільськогосподарського виробництва і основного компонента екосистеми. Процеси ерозії ґрунтів посилюються внаслідок нераціонального господарювання на сільськогосподарських землях, що зумовлено екстенсивним землеробством, застосуванням старих агротехнологій, виснажливим використанням сільськогосподарських угідь, порушенням сівозмін, незбалансованістю і відсутністю внесення органічних і мінеральних добрив, призупиненням здійснення протиерозійних заходів тощо.

Розв'язання низки складних проблем лежить у площині раціонального використання земель. Успішне вирішення цього завдання в нашій державі та її регіонах вимагає опрацювання положень методології та методичної практики щодо раціонального і еколого-ландшафтного використання земель сільськогосподарського призначення на основі узагальнення та опрацювання передового вітчизняного й зарубіжного досвіду у сфері раціонального використання та охорони земель.

Сьогодні розвиваються різні наукові підходи, пов'язані з процесами прийняття рішень у природокористуванні. Узгодити та систематично викласти сутність основних підходів до раціонального землекористування досить складно. Це пов'язано з різними уявленнями, концепціями, принципами, що залучаються з різних суміжних наук, передусім екології, ландшафтознавства, охорони навколишнього середовища тощо. Зважаючи на це, зроблено спробу в загальних рисах узагальнити окремі сучасні уявлення щодо раціонального землекористування як основної складової природокористування.

Перш за все, для цілей нашого дослідження, окреслимо зміст основних понять і термінів. У роботі ми обмежимося загальноприйнятими розумінням основних категорій.

Сільськогосподарські землі – землі, які використовуються для виробництва сільськогосподарської продукції (сільськогосподарські угіддя), а також шляхи, прогони, землі, що перебувають у стадії меліоративного будівництва, відновлення родючості (кургани, ями, траншеї) та ін.

Землекористування – 1) порядок, умови і форми (процес) експлуатації земель; 2) сукупність земельних ділянок (земельна ділянка, наділ), що належать фізичній чи юридичній особі та експлуатуються за правом власності або постійного використання.

Агроландшафт (від грец. *ἀγρός* (агро) – поле, нім. *landschaft*: *land* – земля, *schaft* – суфікс, що за змістом підкреслює взаємозв'язок, взаємозалежність) – 1) загальний вигляд сільської місцевості, що є результатом сукупної взаємодії природних чинників і дій людини; 2) антропогенний ландшафт, на більшій частині якого природна рослинність замінена агроценозами.

Агроландшафти є складнішим інтегральним природно-територіальним утворенням, ніж *сільськогосподарські землі*. Вони уособлюють системи землеробства, культурно-історичні особливості тощо. Поряд із різновидами *сільськогосподарських земель* (рілля, сіножаті, пасовища, багаторічні насадження), *агроландшафти* також охоплюють природно-штучні об'єкти, зокрема полежахисні лісосмуги, водойми.

Зміна процесів у *сільськогосподарському землекористуванні* визначає рівень антропогенного впливу на навколишнє середовище, і зокрема на агроландшафти. Негативні зміни призводять до втрати корисних властивостей агроландшафтів. Так, інтенсивне використання сільськогосподарських земель призводить до деградації земель внаслідок дії природних і антропогенних чинників. Тому для використання сільськогосподарських земель важливими є раціональна (оптимальна) структура агроландшафтів, їх просторовий розвиток, що передбачає територіальну організацію сільськогосподарських угідь.

Поняття „раціональне (оптимальне) землекористування” визначається, передусім, як розумне, обґрунтоване. Отже, раціональним повинно вважатись тільки таке використання земель, за якого поряд із виробництвом економічно доцільної кількості продукції зберігається екологічна рівновага всіх природних чинників.

Раціональне використання землі у сільському господарстві має відповідати вимогам найповнішого їх введення у сільськогосподарський обіг та використання за прямим призначенням – для виробництва продукції: визначення оптимальної структури фонду сільськогосподарських угідь і структури посівних площ, оптимального співвідношення інтенсивно й екстенсивно

використовуваних угідь, забезпечення високої економічної ефективності сільськогосподарського виробництва тощо.

Для реального втілення в життя концепції раціонального землекористування повинна бути створена відповідна сукупність організаційних, правових, соціальних і економічних чинників, які б забезпечували ефективне функціонування суб'єктів земельно-правових відносин у конкретних природних умовах рівноважного і сталого еколого-ландшафтного середовища.

У забезпеченні раціонального використання земель, крім державного управління, суттєву роль відіграє внутрігосподарське управління, що здійснюється конкретними суб'єктами права на землю – власниками земельних ділянок і землекористувачами, у зв'язку з чим внутрігосподарське управління процесами землекористування є невід'ємною ланкою загальної системи управління природокористуванням.

Системний підхід до вивчення цілісної системи землекористування дозволяє виробити найефективніші заходи її збалансування. Суть такого підходу полягає в оптимізації різних видів землекористування на різних ієрархічних рівнях з одночасним збереженням і оздоровленням природного середовища для його використання в майбутньому.

Уявлення про необхідність збалансованого розвитку різнобічних аспектів використання земель на практиці означає використання сучасних підходів до раціоналізації землекористування, організації території і охорони земель, зокрема: **екосистемного, басейнового, ландшафтного, агроекологічного.**

Екосистемний підхід розглядається як спосіб досягнення сталого розвитку на основі забезпечення сталого функціонування життєвих екосистем. Застосування екосистемного підходу передбачає моделювання об'єкта у вигляді системи, в якій один із компонентів відіграє роль центра, а решту розглядають як допоміжні елементи, від яких залежить існування екосистеми. Така модель екосистеми є моноцентричною.

Для практичного застосування екосистемного підходу на *Конференції з біологічного різноманіття* у 2000 році запропоновано 12 принципів, 4 з яких безпосередньо стосуються екологізації землекористування:

- збалансованість управління земельними, водними і біологічними ресурсами;
- охорона екосистем як основа їх збереження;
- обмеження антропогенного впливу на функціонування екосистем;
- децентралізація управління до найнижчого відповідного рівня управління.

Прикладом практичного застосування екосистемного підходу в *Європейському Союзі* є створення в природі Європейської екологічної мережі «ECONET», сутність якої полягає в розвитку території на основі створення: біотичних центрів, що репрезентують відповідні ландшафти; буферних зон, екологічних коридорів. Так, наприклад, екомережа Нідерландів згідно з державною політикою охопить понад 700 тис. га – 17% території країни, у тому числі 130 тис. га – під природними екосистемами. Уряд Нідерландів уже схвалив контури своєї національної екомережі, визначивши цільові природні типи (target nature types), що описані у вигляді модельних екосистем. Зонування й визначення територій екомережі передбачено в регіональних планах і схвалено в провінціях, а проектні елементи передбачені у місцевих планах використання земель.

В Україні екосистемний підхід частково реалізований у Законі України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки" №1989-III від 21 вересня 2000 року, розробленому в контексті рекомендацій *Всесвітової стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття* (Софія, 1995 р.). У цьому законі основне завдання національної екомережі визначено як збереження й відновлення біологічного і ландшафтного різноманіття на всіх його рівнях – від популяційного до ландшафтного, а в якості механізмів розглядаються не тільки збільшення площ природоохоронних територій до 10% та їх з'єднання екологічними коридорами, а й інші заходи щодо охорони природокористування. У сфері сільськогосподарського землекористування для формування вітчизняної екомережі передбачено вилучення із сільськогосподарського виробництва понад 2,3 млн га сільськогосподарських угідь за рахунок реалізації завдань з охорони та відтворення земельних ресурсів, що передбачають:

оптимізацію площ сільськогосподарських угідь та зменшення ступеня їх розораності;
удосконалення структури земель сільськогосподарського призначення та їх збагачення природними компонентами;

впровадження ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території;

обмеження руйнівного інтенсивного використання екологічно вразливих земель;
здійснення консервації сільськогосподарських угідь з дуже змитими та дуже дефльованими ґрунтами на схилах крутістю понад 5-7 градусів.

Безпосередньо екосистемний підхід у землекористуванні означає, що рішення, які приймаються в процесі управління земельними ресурсами, потребують розуміння зв'язків між здійсненням антропогенної діяльності на різних землях і екологічними умовами навколишнього природного середовища.

Басейновий підхід до землекористування тісно пов'язаний з екосистемним підходом і за своєю сутністю передбачає регулювання режиму водних ресурсів та управління земельними і пов'язаними з ними природними ресурсами в межах кордонів водозбірної площі. Для басейнового підходу характерне уявлення водозбірного басейну як геосистеми, в якій продукується сукупність природних ресурсів і екосистем, що функціонують на основі взаємозалежності і причинно-наслідкових зв'язків у межах водозбірної площі, як основи ландшафтно-середовищотворювальної території. Фундатором басейнового підходу вважається Р. Хартон, який понад півстоліття тому одним із перших звернув увагу на гідрологічну і загальногеографічну роль річкових систем і їх басейнів. Підходи до аналізу річкового басейну з комплексних позицій започаткували В. Докучаєв, В. Альохін, а Ю. Одум взагалі пропонував вважати річковий басейн за мінімальну територіальну одиницю екосистеми.

Основні принципи басейнового підходу аналогічні до наведених вище принципів екосистемного підходу. Вони також передбачають використання принципів *партнерства, географічного положення і екологічнобезпечного управління, обміну інформацією* тощо.

Ландшафтний підхід ґрунтується на управлінні і використанні центрального компонента природи – ландшафту. *Ландшафт* здебільшого розглядається як територіальна система, якій притаманні множина взаємопов'язаних складових чинників: клімат, природні та антропогенні чинники, земна поверхня, землекористування тощо. Для охорони природних ресурсів розуміння системної організації ландшафту має вирішальне значення. Будь-який вплив на один із компонентів ландшафту призводить до зміни у всій системі. У цьому й полягає основний зміст ландшафтного підходу в процесі використання та охорони природного середовища.

Синтезуючим підходом до раціонального сільськогосподарського землекористування є **агроекологічний підхід**, в основі якого лежить збереження й відтворення сільськогосподарських угідь. Здебільшого цей підхід побудований на використанні теоретико-методологічних положень екосистемного, басейнового, ландшафтного підходів і реалізується через дотримання агроекологічних, економіко-правових норм і нормативів (стандартів), що закріплені в загальному і галузевому законодавстві (сільськогосподарське, лісове, водне). Усвідомлення необхідності попередження й усунення негативних деградаційних явищ на сільськогосподарських землях, мінімізація економічних втрат у сільському господарстві зумовили значний розвиток *агроекологічного підходу* в кінці ХХ століття.

У країнах Європейського Союзу і США *агроекологічний підхід* побудований на використанні державою *добровільних методів* (заохочення і субсидії) і *примусових інструментів* (податки і регуляторні вимоги) з метою дотримання природоохоронного сільськогосподарського господарювання. Іншим важливим інструментом є *партнерські угоди* (зобов'язання), що за своєю сутністю передбачають поєднання добровільних і примусових методів.

У сільському господарстві він здебільшого розглядається через *охорону сільськогосподарських угідь*, яка в країнах з розвиненою економікою переважно здійснюється за допомогою поєднання державного контролю з ринковим регулюванням земельних відносин щодо використання та охорони земель.

В Україні такий підхід здебільшого декларується в чинному законодавстві. У Законі України "Про охорону земель" № 962-IV від 19 червня 2003 р. в основному визначені рамкові правові, економічні та соціальні засади правового регулювання відносин раціонального використання земель різного цільового призначення та їх охорони.

Деякі особливості екосистемного, басейнового, ландшафтного та агроекологічного підходів у процесі землекористування наведено в таблиці.

Ці підходи можуть бути інтегровані в єдиний підхід залежно від доцільності та можливості. Доцільність і можливість інтеграції цих підходів в один може бути зумовлена спільним об'єктом дослідження, завданнями використання та охорони земель, можливістю інтеграції базових концепцій, принципів, механізмів та засобів раціонального землекористування.

Особливості окремих підходів до раціонального землекористування

Назва підходу	Особливості підходу
Екосистемний	<p><i>Оцінювання екосистем</i> (склад, структура, функції, впливи) <i>Територіальна структура</i> (ідентифікація та виділення різних лісових, лучних, степових та інших екосистем) <i>Впорядкування</i> (класифікація, районування території) <i>Реагування</i> (розробка системи заходів із сталості екосистем) <i>Сталість</i> (екологічні концепції, закони, принципи) <i>Реалізація</i> (формування природоохоронних територій, заповідна справа, охорона біорізноманіття)</p>
Басейновий	<p><i>Оцінка басейну річки</i> (геосистема, елементи, чинники, впливи) <i>Територіальна структура</i> (виділення водозбірних площ) <i>Впорядкування</i> (районування, зонування території) <i>Реагування</i> (оптимізація природокористування) <i>Реалізація</i> (сектори економіки, охорона біорізноманіття)</p>
Ландшафтний	<p><i>Аналіз ландшафтів</i> (склад, структура, геоморфологічні, літологічні, гідрологічні і кліматичні умови, генезис зв'язків, впливи, якість) <i>Територіальна структура</i> (виділення ландшафтів, виділення елементів) <i>Впорядкування</i> (класифікація, районування, планування) <i>Реагування</i> (зменшення антропогенного негативного впливу, відновлення цінності ландшафту) <i>Реалізація</i> (землеробство, меліорація, рекреація, сільський туризм)</p>
Агроекологічний	<p><i>Оцінка земель і землекористування</i> (види угідь, фізичні, якісні характеристики, впливи) <i>Територіальна структура</i> (країна, регіон, район, підприємство) <i>Впорядкування</i> (класифікація, районування, зонування території) <i>Реагування</i> (консервація, залуження, збереження, збалансоване господарювання через економіко-правові і ринкові механізми) <i>Реалізація</i> (збільшення природних територій, розвиток біологічного, органічного землеробства, зменшення антропогенного впливу)</p>

Висновки. Таким чином, теоретико-методологічною передумовою забезпечення раціонального землекористування є комплексний підхід до розвитку системи використання земель. Він полягає в систематичному врахуванні природних властивостей та соціально-економічних особливостей використання земель, оптимізації різних видів землекористування з одночасним збереженням і оздоровленням навколишнього природного середовища.

Важливою складовою раціонального землекористування є забезпечення сталого використання сільськогосподарських земель, оскільки вони складають основну частину території, задіяної в процесі господарського користування. У них закладена більшість тих компонентів, які необхідно вдосконалити, виходячи з географічних, ландшафтних, екологічних та інших основ збалансованого розвитку. Це зумовлює використання екосистемного, басейнового, ландшафтного і агроекологічного підходів щодо оптимальної організації землекористування, раціонального використання земель сільськогосподарського призначення та їх належної охорони.

Бібліографічний список

1. Данилишин Б. М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко. – К. : РВПС України, НАН України, 1999. – 716 с.

2. Бриндзя З. Ф. Еколого-економічні проблеми використання земельних ресурсів Західного регіону України / З. Ф. Бриндзя. – Тернопіль, 1996. – 187 с.
3. Добряк Д. С. Класифікація та екологічно безпечне використання сільськогосподарських земель / Д. С. Добряк, О. П. Канаш, І. А. Розумний. – К. : Ін-т землеустрою УААН, 2001. – 308 с.
4. Новаковський Л. Я. Экономические проблемы использования и охраны природных ресурсов / Л. Я. Новаковский. – К. : Вища шк., 1985. – 208 с.
5. Третяк А. М. Земельні ресурси України та їх використання / А. М. Третяк, Д. І. Бабміндра. – К. : ТОВ ЦЗРУ, 2003. – 143 с.
6. Baillieux P. Organic farming / P. Baillieux and A. Scharpe. – Brussels : Office for Official Publications of the European Communities, 1994.
7. Інформаційний бюлетень про стан земельних ресурсів України. – К. : Держкомзем України, 1996. – 100 с.
8. Справочник по землеустройству / [Л. Я. Новаковский, В. М. Буленок, Ю. М. Вагин и др.]. – 3-е изд. – К. : Урожай, 1989. – 352 с.
9. Третяк А. М. Основи державного регулювання використання і охорони земель / А. М. Третяк. – Чернівці : Прут, 1994. – 55 с.
10. Бриндзя О. З. Теоретико-методологічні передумови раціонального землекористування / О. З. Бриндзя // Економіка природокористування і охорони довкілля. – К. : РВПС України НАН України, 2008. – С. 237–246.
11. Програма розвитку земельних відносин у Тернопільській області на 2007 – 2015 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zem.te.ua/?menu=info&id=165>.
12. Хвесик М. А. Інституціональне забезпечення землекористування: теорія і практика : монографія / М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К. : Кн. вид-во НАУ, 2006. – 260 с.